

УДК 94(477.85)«1888-1962»Дмітрєв

© Денис Швець* (Чернівці)

АНТИКОЗНАВЧІ СТУДІЇ ОЛЕКСАНДРА ДМІТРЄВА

Становлення О. Дмітрєва як фахівця з історії Стародавнього Риму та його науковий доробок є вагомою складовою вітчизняного антикознавства та історіографії загалом. У статті висвітлено початковий етап наукової кар'єри науковця у повоєнних реаліях СРСР, проаналізовані перші праці на церковно-релігійну тематику.

Головним об'єктом наукового вивчення є розробка О. Дмітрєвим теми «революції рабів», що набула поширення в радянській історичній науці в 30–50-х рр. XX ст. З цією метою проведено аналіз наукових статей, надрукованих у тогочасних фахових періодичних виданнях: «Вестник древней истории» і «Византийский временник», а також наводиться оцінка ідей дослідника колегами-сучасниками.

У підсумку зазначається, що, побоюючись переслідувань через своє походження, богословську освіту і факт перебування за кордоном, О. Дмітрєв демонстрував лояльність новій панівній ідеології і, щоб отримати від влади преференції, став апологетом сталінської тези «революції рабів».

Ключові слова: антикознавство, візантиністика, історіографія, «революція рабів», соціальні рухи в Римській імперії.

Denys Shvets (Chernivtsi)

ANTIQUITIES STUDIES BY ALEXANDER DMITREV

Abstract. This article is devoted to the formation of O. Dmitrev as a specialist in the history of Ancient Rome and the analysis of his scientific work. The author emphasizes that while he studied at the Kyiv Theological Academy and improved his skills at the Russian Archaeological Institute in Constantinople, he proved himself to be a capable and promising young scientist under the leadership of the Byzantine scholar F. I. Uspensky, which was noted by his scientific supervisor F. Mishchenko at the Kiev Theological Academy.

The initial stage of the scientific career of the scientist in the post-war realities of the USSR is highlighted; the first works on church and religious topics are analyzed. In particular, it is noted that despite the fact that these publications were written from the position of militant atheism with the aim of promoting the new Bolshevik ideology, the scientist demonstrated brilliant knowledge of evidence-based material and demonstrated a high professional level of the historian.

The main object of scientific study is the development of O. Dmitrev on the topic of the «slave revolution», which became widespread in Soviet history in the 1930–1950s of the 20th century. With this aim, an analysis of scientific articles published in the then professional periodicals: «Vestnik drevnej istorii» and «Byzantium vremennik» was carried out. The field of view of the anticologist was social movements in the Roman Empire in the last centuries of its existence. Dmitrev was the only author whose works almost perfectly corresponded to the Leninist-Stalinist vision of late antique history, while others had to, for example, simply add well-known quotes to the factology. It was he who brought the initial concept to a clear historical concept of the «permanent slave revolution».

The scientific achievements of O. Dmitrev aroused considerable interest among his contemporaries. The author of the article points out on evaluation of the ideas of the researcher by his contemporary colleagues: M. Mashkin, V. Syrotenko, O. Korsunskiy, O. Weinstein, Z. Udaltsova, O. Kotsevalov, P. Gachich.

In conclusion, it is noted that, fearing persecution due to his origin, theological education, and the fact of being abroad, O. Dmitrev demonstrated loyalty to the new dominant ideology and, in order to obtain preferences from the authorities, became an apologist for Stalin's thesis of the «slave revolution».

Keywords: Antique studies, Byzantine studies, historiography, «slave revolution», social movements in the Roman Empire.

* аспірант кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Postgraduate Student, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0009-0007-4545-6414

e-mail: shvets.denys@chnu.edu.ua

Постановка наукової проблеми та її значення. Антикознавчі студії є одними з традиційних напрямів історичних досліджень у Чернівецькому університеті. Вони зародилися та сформувалися із заснуванням університету в австрійський період (Ернст Калінка, Юліус Ютнер, Йоган Кромаєр, Вальтер Юдайх), були продовжені в міжвоєнний час (Теофіл Саучук-Севяну), згодом — у радянський період (Олександр Дмитрев, Кіра Мусієнко, Сергій Пивоваров) та продовжують розвиватися в період державної незалежності (Василь Балух, Микола Ільків, Андрій Козак, Ярослав Яновський). Розвиток антикознавства в Чернівецькому університеті повоєнного періоду пов'язаний з ім'ям Олександра Дмитровича Дмитрева (1888–1962) — вченого, який досліджував соціальні рухи у Римській імперії, що спричинили кризові явища і зрештою її падіння. Науковець залишив вагомий творчий доробок, критичне осмислення якого продовжує залишатися недостатнім.

Аналіз останніх досліджень. Життєвий шлях і наукова діяльність вченого неодноразово ставали предметом досліджень. Зокрема у статті, присвяченій 60-річному ювілею кафедри етнології, античної та середньовічної історії, В. Балух і О. Масан в загальних рисах висвітлили адміністративну і наукову діяльність антикознавця за період його роботи завідувачем кафедри загальної історії (1946–1951)¹. Більш інформативною є публікація Б. Боднарюка², в якій вміщено стислий виклад біографії та наукового доробку вченого, а також окремі свідчення про сприйняття і критику теоретичних узагальнень О. Дмитрева, присвячені концепції «революції рабів» його колегами-істориками.

Наукова та викладацька діяльність О. Дмитрева стали предметом поглибленого дослідження С. Казарова³, який присвятив цій темі окрему працю. У монографії окреслено життєвий шлях історика, проаналізовано зміст наукових праць антирелігійного змісту, здійснено аналіз публікацій з історії України. Ключовими елементами є другий і третій розділи, в яких послідовно висвітлено процес розробки вченим проблем класової боротьби в Римській імперії та концепції «революції рабів», а також висвітлено створення дослідником наукової школи в Ростовському університеті після переїзду з Чернівців у 1951 р. Водночас варто відзначити, що автор монографії у параграфі, присвяченому критиці теорії «революції рабів», згадує лише про В. Сиротенка, в той час як основні тези О. Дмитрева стали предметом аналізу ще в сталінські часи, починаючи зі статті М. Машкіна (1949) та ін. Так само С. Казаров не згадує про французького дослідника П. Гачича, який рецензував статті О. Дмитрева.

Формулювання мети статті. Метою публікації є вивчення процесу становлення О. Дмитрева як науковця, що в подальшому визначило формування його наукових інтересів, аналіз наукових ідей, а також комплексне висвітлення критики теорії «революції рабів» вченими-сучасниками.

Виклад основного матеріалу. Олександр Дмитрович Дмитрев народився 23 листопада 1888 р. в Києві у родині вчителя. Його батько — Дмитро Федорович із Рязанської губернії, з сім'ї сільського священика, навчався в Касимівському духовному училищі, потім у Рязанській духовній семінарії, а з 1874 до 1878 р. — у Київській духовній академії. Він здобув ступінь кандидата богослов'я за твір «Про гріхопадіння людини та його наслідки», багато років служив настоятелем Воскресенської церкви на Подолі (на розі вул. Спаської та Межигірської)⁴, а крім того, з 1878 р. був викладачем давньогрецької в Київській духовній семінарії, на початку ХХ ст. також перебував у Київській духовній консисторії, входив до складу Київської єпархіальної училищної ради⁵. Д. Дмитрев опублікував низку статей і бібліографічних нотаток у «Керівництві для сільських пастирів», а також у «Додатку...» за 1881–1886 рр. та за 1888, 1889 і 1897 рр.⁶ За службу по єпархіальному відомству протоієрей Д. Дмитрев був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня⁷.

Дитячі роки майбутнього науковця проходили в атмосфері духовності; батьки рано прищепили юнакові любов до історії та літератури. Після завершення навчання в класичній гімназії, де Дмитрев продемонстрував здібності в опануванні грецької та латини, 1906 р. він стає слухачем Київської духовної академії⁸. За роки навчання на історичному відділенні Академії Олександр Дмитрович не лише поглибив свої знання в галузі античної і середньовічної історії та стародавніх мов, а й почав спеціалізуватись як фахівець на візантиністичній проблематиці⁹.

Історики звертають увагу на той факт, що Дмитрев-старший був у тісних стосунках з викладачами академії¹⁰ та й взагалі мав певний вплив, так що син у підсумку виявився студентом на особливому рахунку, тому йому доручали, наприклад, шукати свідчення про діяльність архієпископа Смарагда Крижановського (1796–1863), який також свого часу навчався в Київській духовній академії. З цією метою молодий Дмитрев улітку 1912 р. їздив до Санкт-Петербурга¹¹.

Після успішного закінчення навчання у Київській духовній академії, О. Дмитрів опинився серед чотирьох стипендіатів (аспірантів), яких було вирішено відрядити до Російського археологічного інституту в Константинополі для подальшого навчання. Докладно про це, зокрема, згадував викладач КДА М. Пальмов (1872–1934) у листі до свого наставника О. Дмитрієвського (1856–1929) від 16 червня 1913 р. Він повідомляв, що молодого випускника закріпили за кафедрою церковного права, яку на той час очолював Ф. І. Міщенко (1874–1933), хоча він хотів відправити Дмитрієва до М. Пальмова, який керував кафедрою церковної археології та історії християнського мистецтва. На запитання Дмитрієва, чим зайнятися в Константинополі, Ф. Міщенко порадив звернутися до керівництва — Ф. І. Успенського (1845–1928), директора Російського археологічного інституту в Константинополі, а особисто від себе М. Пальмов порекомендував опрацьовувати твір про вінчання на царство у Візантії та вивчити якусь систему науки церковного права¹². На засіданні Священного Синоду від 27 липня 1913 р. було видано дозвіл на відрядження в Російський археологічний інститут у Константинополі професорського стипендіата О. Дмитрієва з додатком до його стипендіального окладу 800 руб. із духовно-навчального капіталу¹³.

Відрядження до Константинополя пройшло успішно, про що свідчить звіт, представлений професорським стипендіатом про «заняття з церковного права» впродовж 1913–1914 рр. Загалом О. Дмитрів отримав змогу значно розширити переважно археологічний аспект проблематики, якою він займався в Київській духовній академії, — коронацію візантійських імператорів¹⁴. У бібліотеці Російського археологічного інституту він опрацював низку фахових видань, зробив копії необхідного ілюстративного матеріалу. В нумізматичних колекціях музею і кабінету старожитностей при інституті він виявив ряд цікавих зображень на монетах, які сфотографував (80 фотографій)¹⁵.

У бібліотеці інституту О. Дмитрів опрацював 14 монографій з різних питань візантійської історії, що мали стосунок до теми його дослідження. Крім того, молодий дослідник вивчав наукову літературу, в якій висвітлювалась проблематика Церкви і держави у Візантії й прослухав ряд навчальних курсів із загальної теорії права та державного права. В результаті стажування в Константинополі стипендіат усвідомив необхідність наукового відрядження до Рима і науково-пошукової роботи у Ватиканській бібліотеці для успішного завершення дисертації. Переконавання, яке, за словами наукового керівника, «свідчить про розширення наукового світогляду і яке варто всіляко вітати»¹⁶.

У підсумку Ф. Міщенко звертав увагу Ради КДА на «стипендіата О. Дмитрієва, як талановитого дослідника, який виділявся з-поміж звичайних стипендіатів, який володів надзвичайно змістовним, проникнутим духом справжньої науковості, скупим на зайве словом пером»¹⁷. Таку молоду людину, на думку керівника, «академія не повинна упускати з виду, за першої ж нагоди залучити його до професури»¹⁸. За два роки праці в інституті Дмитрів брав участь у наукових (археологічних та етнографічних) експедиціях до Малої Азії, Греції, Сирії та Єгипту¹⁹. Отже, перед молодим випускником академії відкривались значні перспективи у науковій сфері.

Однак події Першої світової війни внесли суттєві корективи у наукову кар'єру історика. Після початку бойових дій і закриття інституту 1914 р. О. Д. Дмитрів повернувся в Україну і почав викладацьку роботу в гімназіях Одеси. Після жовтневого перевороту 1917 р. він викладав у перетворених із гімназій радянських трудових школах і одночасно був інструктором Відділу Народної освіти в Одеському окрузі²⁰.

Після переїзду в 1922 р. до Києва Дмитрів продовжив працювати вчителем. Педагогічною діяльністю (читанням курсів з історії античності та середньовіччя) він займався до кінця 1928 р.²¹ У 1923–1924 рр. вчений пройшов курси марксизму-ленізму при Київському обкомі профспілки, але кудись влаштуватися (можливо, через походження) не зміг і продовжив працювати інструктором у народній освіті²².

Наприкінці 1920-х рр. Ф. І. Успенський включив його до складу Візантологічної комісії Української академії наук, де науковець займався дослідженням проблем аграрного розвитку Візантії, складав бібліографічний покажчик літератури з візантиністики²³. З метою популяризації досягнень своєї діяльності члени комісії виступали з доповідями перед науковою громадськістю ВУАН. Зокрема, О. Дмитрів виголосив доповідь на тему «Соціальний рух у Візантії за Палеологів»²⁴.

У 1932 р. за сприяння того ж таки Ф. І. Успенського²⁵ вчений переїхав до Москви, де став науковим співробітником Московського архівного управління і Московської історичної бібліотеки²⁶. Як писав у

своїй автобіографії Олександр Дмитрович, його робота в архівному управлінні була пов'язана з підготовкою матеріалів з історії фабрик і заводів, а також з історії громадянської війни²⁷.

Як зазначає Б. Боднарюк, протягом першої половини 30-х рр. Дмитрів остаточно формується як вчений і дослідник, коло наукових інтересів котрого — питання візантійської та ранньохристиянської історії²⁸. Висвітленню образів Ісуса Христа²⁹, Діви Марії та апостолів³⁰ (з точки зору радянської атеїстичної пропаганди і марксистської історичної доктрини), а також особливостей взаємовідносин між Церквою і державою у Візантії й на Русі присвячені перші публікації дослідника³¹.

«Рецепт» створення таких робіт був простий: за тему брався той чи інший релігійний персонаж або сюжет, найчастіше обирали Ісуса Христа, Марію, святих, пророків, релігійні свята. Далі показували їхнє історичне коріння, їхнє споконвічне значення, що мало розвіяти ореол святості навколо досліджуваного явища; потім розглядали еволюцію, суть якої завжди зводилася до того, що священники, прикриваючи флером морального авторитету примітивізм початкових обрядів та ідей, пристосовували їх до потреб експлуатації вищими класами нижчих³².

Дмитрів писав про особистість Діви Марії, про історичність Христа, також про непривабливу роль російської церкви в історії країни. Змістовно це — відтворення традицій «міфологічної школи» (за всієї умовності цього терміна³³), сенс основної тези якої можна передати такою цитатою з брошури, присвяченої історичності образу Діви Марії: «жодної діви Марії насправді не було, а її образ є продуктом синкретизуючої хвилі, яка влилася в первісне християнство із загального потоку язичницьких міфів і культів»³⁴.

Незважаючи на те, що вищезгадані публікації О. Дмитрева були написані з позицій войовничого атеїзму з метою пропагування нової більшовицької ідеології, науковець продемонстрував блискуче знання творів Отців Церкви. Тут, вочевидь, далася взнаки ґрунтовна богословська освіта. У дослідженні, присвяченому образу Богоматері, автор застосував на практиці знання пам'яток матеріальної культури, які він отримав під час експедицій до країн Близького Сходу, що проводилися Російським археологічним інститутом у Константинополі. При цьому він зібрав величезний фактологічний матеріал³⁵.

У 1936 р. О. Дмитрів прийняв остаточне рішення пов'язати своє подальше життя з науковою і викладацькою діяльністю — він став здобувачем кафедри історії стародавнього світу Ленінградського державного університету³⁶. У тому ж році він влаштувався на посаду доцента до Сталінградського індустріально-педагогічного інституту, де спостерігався справжній кадровий голод і в якому він став завідувачем нещодавно створеної кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків³⁷.

До війни вчений встиг опублікувати дві статті за темою — одну про багаудів, опубліковану в «Вестнике древней истории» 1940 р.³⁸ за сприяння А. Рановича, іншу — про повстання Бар-Кохби, що вийшла вже 1941 р. в другому томі Вчених записок Сталінградського вишу (останню роботу виявити досі не вдалося). А далі прийшли нові поневіряння. Інститут евакуювали зі Сталінграда 1942 р., але в поспіху сім'я Дмитрева втратила практично все майно, включно з бібліотекою і частиною матеріалів, зібраних для дисертації³⁹.

Сам Дмитрів опинився в Бугуруслані, пізніше працював у Саратові, в Нальчику і вже наприкінці війни — в Ростові-на-Дону. У Саратові був в евакуації Ленінградський державний університет, і 19 листопада 1943 р. Дмитрів захистив там кандидатську дисертацію на тему «Багауди (до історії революційного руху в римській Галлії)»⁴⁰. Офіційними опонентами виступили доктор історичних наук О. Л. Вайнштейн і доктор філологічних наук І. М. Тронський.

У цьому ж році Наркомпрос направив його на роботу в Нальчик у Кабардинський педагогічний інститут. Тут Олександр Дмитрович почав роботу над докторською дисертацією «Соціальні рухи в Римській імперії у зв'язку з вторгненням варварів». Цією темою до нього ні в зарубіжному, ні у радянському антикознавстві ніхто не займався. На науковій конференції Кабардинського педінституту в 1944 р. він виступив із доповіддю на тему «Сікарії (з історії революційних рухів у Римській Іудеї)»⁴¹.

У 1946 р. Дмитрів радився (щонайменше у листуванні) з А. Рановичем щодо написання і захисту докторської дисертації — він просив саме Рановича бути його «консультантом і керівником» — і того ж року переїхав на захід України, до Чернівецького університету.

Викладацька й адміністративна кар'єра Дмитрева в ЧДУ склалася вдало: з 10 жовтня 1946 р. — він доцент кафедри стародавньої історії на історичному факультеті; 25 липня 1947 р. призначений в.о.

завідувача кафедри загальної історії; з 29 серпня того ж року — завідувач кафедри стародавньої історії⁴². 28 квітня 1951 р. Дмитрев стає професором (обирається на посаду) кафедри стародавньої історії, а 7 червня того ж року йому було присвоєно вчене звання професора⁴³. Показовою є характеристика вченого-антикознавця його колегою — В. Голобуцьким (1903–1993, в цей час він очолював кафедру історії народів СРСР ЧДУ), який згадував про нього як про одного з найвидатніших дослідників античності і не менш блискучого педагога⁴⁴. Спілкування з цим вченим та педагогом було корисним і приємним для В. Голобуцького⁴⁵.

Практично відразу після переїзду до Чернівців О. Дмитрев активно включився в науково-дослідну роботу університету. Вже на початку 1947 р. він виступив з доповіддю на тему «Сікарії. З історії революційних рухів у Римській Іудеї»⁴⁶. Крім того, у сформовані восени 1947 р. «Наукові записки історичного факультету», т. 1 за 1948 р. О. Дмитрев подав дві статті «До питання про агоністиків і циркумцелліонів» та «Вторгнення слов'ян і революція рабів у Римській імперії». Проте ні 1948 р., ні пізніше це видання не було видруковане⁴⁷.

У Чернівцях, користуючись підтримкою керівництва, яке відпускало його у відрядження для наукової роботи, Дмитрев завершив написання докторської дисертації, яку захистив у Ленінграді в 1950 р., — «Соціальні рухи в Римській імперії у зв'язку з вторгненням варварів»⁴⁸. Публікації за обраною темою виходили у Дмитрева впродовж шістнадцяти років, з 1940 до 1956 р., але саме групування тем, основна ідея й ключові підходи були розроблені ним за набагато коротший відрізок часу — фактично, мабуть, ще до війни, після від'їзду до Сталінграда. Про це свідчать його листи до Рановича. В одному з них, без дати, але найімовірніше написаному між 1939 і початком 1941 р., вчений повідомляв, що має дві статті для «Вестника древней истории» — про рух буколів і про повстання Бар-Кохби⁴⁹. Ранович зацікавився буколами; хоча сама стаття вийшла тільки в 1946 р., але цілком імовірно, що вона була схвалена редакцією журналу ще до війни. В іншому листі, вже від 1946 р., Дмитрев перераховував Рановичу основні сюжети, які висвітлюватимуться в його докторській дисертації, — це фактично попередній її план, поки що без структури, — і стає зрозуміло, що всі теми для його статей на той час уже були готові⁵⁰.

Ключовою темою в радянському антикознавстві 1930–1980-х рр. була класова боротьба і рабські повстання. Її розробляли такі відомі вчені, як С. І. Жебелев, С. І. Ковальов, М. Машкін, В. Мішулін та ін. Важливе місце при цьому займала проблема переходу від рабовласницького ладу до феодалізму і визначення місця рабських повстань⁵¹.

Тоді ж, наприкінці 1930-х — на початку 1950-х рр. в радянській історіографії набула поширення теза про «революцію рабів». Історія її появи бере свій початок із 1933 р., коли у своєму виступі на І Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Й. В. Сталін заявив, що «революція рабів ліквідувала рабовласників і скасувала рабовласницький спосіб виробництва»⁵². Трохи пізніше в іншій своїй роботі Сталін заявив, що «не-римляни, тобто всі варвари, об'єдналися проти спільного ворога і з громом перекинули Рим»⁵³. Обидва ці вирази потім були з'єднані «методологами» марксистської вітчизняної історіографії і зроблені, по суті, канонічними. Спираючись на них, деякі радянські історики стали будувати свої дослідження⁵⁴.

У 1950 р. в журналі «Византийский Временник» вийшла велика редакційна стаття «Методологічне значення висловлювань Й. В. Сталіна про революцію рабів для радянського візантинізму». «У поєднанні з революцією рабів варварські завоювання стали однією з форм того повороту, який поклав кінець рабовласницькій формації і початок феодалізму», — йшлося у статті⁵⁵. Згадана редакційна стаття, по суті, закликала вітчизняних учених у своїх дослідженнях керуватися саме цими положеннями Й. В. Сталіна⁵⁶.

У другій половині 1940-х — на початку 1950-х рр. активним пропагандистом цієї концепції і став О. Дмитрев. Досліджуючи соціально-політичну історію Римської імперії в III ст. н.е., вчений перебільшував розмах і тривалість виступів низів населення римської держави, писав про союз рабів, вільної бідноти і варварів⁵⁷. Римська імперія в зображенні історика — терористичний режим⁵⁸, покликаний силою зброї утверджувати владу римлян над завойованими народами; поняття «римський мир» викликає в автора сарказм — для нього це не більше ніж пропагандистська конструкція, що слабо прикриває непривабливу реальність, в якій згаданим «миром» і благополуччям насолоджувалися тільки римляни та етнічні еліти, які пішли на угоду з ними, у той час як основну масу підкорених країн і народів жорстоко експлуатували й карали за спроби домогтися свободи⁵⁹. Тож

фактично історик не бачить періоду спокою між створенням імперії та її кризою, народне невдоволення в провінціях не згасало ніколи, місцеві жителі, особливо в окраїнних і прикордонних провінціях (Іудея, Єгипет, дунайські провінції, Галлія, Африка), не мислили себе римлянами й не забували мрії про незалежність, про общинні порядки⁶⁰. Якщо вони не могли організувати великі повстання проти римської влади, то йшли в розбійники (*latrones*). Становище нижчих класів у провінціях було настільки поганим⁶¹, що вони жили не краще, а гірше за варварів по інший бік лімесу, і коли варвари вторгалися на територію імперії, пригноблені всіляко їх підтримували. Гнів місцевих і люті варварів були спрямовані переважно на заможні класи⁶². Християнство не відігравало в цьому процесі самостійної історичної ролі, оскільки було розколоте за соціальною ознакою: релігія для еліт проповідувала слухняність і державний порядок, народне ж християнство радикалізувалося, висловлюючи мрії мас про справедливий устрій суспільства⁶³.

Маси у Дмитрева сповнені соціальної ненависті, найбільш непокірні з них не підкоряються владі ніколи і тому йдуть у партизани⁶⁴, причому це протистояння триває впродовж життя цілих поколінь, окремі повстання у регіонах сплітаються автором у послідовні ланцюжки, що врешті-решт зіллються у величезний рух, який вичерпав воєнні ресурси імперії⁶⁵.

Звичайно, у цій версії історії ллється кров і кипить боротьба. Звідси в його сюжетах про масові рухи дуже багато пафосу при описі руху в буквальному сенсі слова: «раби і колони масами знімалися з місць і втікали, світ за очі»⁶⁶, «безстрашні загони берберійських вершників невловимо прослизали...»⁶⁷. Чудово усвідомлюючи, що раби-революціонери в ті роки сприймалися як прообраз пролетарських бійців, автор додає подекуди штрихи, що мають обіграти цю тенденцію: «Біля могил своїх братів по класу, які загинули за справу свободи, вони часто збиралися і влаштовували поминки (*convivia*), проти яких так озброювався Августин, зображуючи їх у вигляді якихось п'яних і розпусних оргій»⁶⁸. Не маючи достатніх даних, щоб показати все це за допомогою якщо не цифр, то якоїсь визначеності, Дмитрев збирає уривки з легендарних оповідань або з белетристики тих років і рясно використовує літературні штампи для створення загального враження: «смертний бій», «жорстока криза», «страшна епідемія чуми»⁶⁹; повстання придушуються римлянами з «лютою нещадністю»⁷⁰; місцеві народи відчувають «бурхливу й неоформлену ненависть до римських колонізаторів»⁷¹.

Деякі з прийомів, які використовував Дмитрев, складно охарактеризувати інакше як маніпуляції. Наприклад, він підносить легендарні відомості до рівня історичного факту, але водночас, посиляючись на легендарність, пропонує скориговану версію легенди — не підтверджену іншими джерелами, а вибудовану самостійно⁷². Один із найяскравіших прикладів: історія про «християнський легіон». Відкидаючи те, що фіванський легіон відмовився придушувати повстання багаудів через свою віру, Дмитрев висловив припущення, що солдати зробили це з почуття класової солідарності⁷³. Варіанти того ж прийому: може відкидатися частина відомостей, яка не подобається історика — Дмитрев довіряє повідомленню Геродіана, що Матерн був лідером великого загону повстанців, але не довіряє повідомленню про те, що той вирушив до Рима особисто вбивати Коммода⁷⁴ — адже це знижувало образ революціонера до звичайного авантюриста⁷⁵.

Фактично маніпуляцією, але більш тонкою, є використання прийому неправомірних узагальнень, заснованих на зовнішній (фактично привласненій) ознаці. Римляни, описуючи різноманітні протиправні виступи на території імперії, використовували термін *latrones* (розбійники), Дмитрев же на цій підставі починає говорити про «рух *latrones*», переводячи технічний термін у соціальну площину і тим самим надаючи різноманітним проявам соціальних заворушень єдиної основи та одного сенсу⁷⁶.

Іноді дослідник просто ігнорував невідповідні свідчення, як у випадку з його наполегливим бажанням довести, що агоністики і циркумцелліони — це різні категорії, ґрунтуючись на суперечливому трактуванні єдиного уривка з Августина та пізніших прикладах слововжитку⁷⁷.

При цьому ширший контекст праць Августина до розгляду не береться. Звичайно, Августин написав дуже багато, але важко повірити в те, що Дмитрев, з огляду на його освіту і знання, які він демонструє навіть з другорядних ранньохристиянських творів, настільки слабо орієнтувався в працях гіппонського єпископа⁷⁸. Радше варто прийняти версію М. Машкіна, на яку той натякає у своєму критичному відгуку на статтю Дмитрева: побачивши в старому словнику можливість для розмежування цих понять, той використав її для того, щоб намалювати образ агоністиків-революціонерів, очищений від неприємного за радянських часів релігійного бекґраунду⁷⁹.

Дмітрєв був єдиним автором, чиї роботи практично ідеально відповідали ленінсько-сталінському (вельми спрощеному) баченню пізньоантичної історії, в той час як іншим доводилося, наприклад, просто додавати до фактології загальновідомі цитати. Постійні повстання, про які говорив Ленін, і все те, про що говорив Сталін: крихке становище Римської імперії, варвари і раби, які «з гуркотом» перекидають Рим, ліквідація рабовласництва, — всі ці риси в Дмітрєва відображено так, що, читаючи його, редколегію «Вестника древней истории» не можна звинуватити в недостатній бойовитості або ідейності⁸⁰. Там, де інші надавали перевагу обтічним формулюванням про рухи рабів і колонів, про їхній спільний фронт із міськими низами і варварами, Дмітрєв «рубав напряду», і це саме він довів початковий концепт до чіткої історичної концепції «перманентної революції рабів»⁸¹. Те, що він при цьому пожертвував лєвою часткою науковості, можна було списати з рахунків, особливо в період ідеологічних кампаній пізнього сталінізму. Фактично Дмітрєв, навряд чи сам це розуміючи, виявився важливою протипагою, яка уможливлювала існування більш академічної науки на його тлі⁸².

Варто зазначити, що наукові статті О. Дмітрєва викликали значний інтерес з боку його колеґ-сучасників. Одним з перших радянських вчених-антикознавців, хто детально почав аналізувати ці публікації, був М. О. Машкін. У передмові до п'ятого тому «Історії Риму» Т. Моммзена (1949) він констатував, що радянські дослідники продемонстрували, що спротив місцевого населення римському пануванню в кризові моменти набував гострих форм, пославшись при цьому на статті О. Дмітрєва, присвячені народним рухам у провінціях Римської імперії⁸³. Ґрунтовний аналіз поглядів Дмітрєва М. Машкін здійснив у статті, присвяченій руху рабів і колонів у Північній Африці, дорікнувши йому в тому, що «захопившись розмежуванням понять «агоністики» і «циркумцелліони», О. Д. Дмітрєв звернув мало уваги на соціальний склад руху. Він говорить про пригноблені маси, мандрівних бідняків, втікачів-трудівників (с. 71), але ми можемо дати більш чітку характеристику носіям соціального руху. Однак найбільш суттєвим методологічним недоліком роботи О. Д. Дмітрєва є те, що він не пов'язує рух агоністиків з процесом революції рабів»⁸⁴.

Активним критиком сталінської тези про «революцію рабів» став професор В. Т. Сиротенко (1915–2006). Основний момент, який викликав його різке неприйняття, полягав у нібито існуючому союзі між місцевим населенням і варварами. Саме варварів він вважав деструктивною силою, що несе тільки смерть і розорення. Він навів численні факти, які свідчать про те, що місцеве населення чинило опір готському вторгненню⁸⁵. Дмітрєв, будучи захопленим цією теорією, не звернув уваги на численні факти протилежного неправдивого характеру і допускав спотворення в тлумаченні свідчень джерел. Подібно до Фюстеля де Куланжа, радянський історик на віру прийняв заяву християнських аполоґетів про союз місцевого населення з варварами⁸⁶.

Отже, саме В. Т. Сиротенко виступив головним опонентом О. Д. Дмітрєва, концептуальні розбіжності між ними були досить суттєвими. Незважаючи на те, що в цьому питанні автори дотримувалися діаметрально протилежних позицій, В. Сиротенко безпосередньо вступив у полеміку з О. Дмітрєвим⁸⁷, що видно з тексту статті, присвяченій боротьбі народних мас Римської імперії проти варварів у IV–V ст. Наведемо цитату зі згаданої публікації: «всупереч прямим свідченням пізньоантичних авторів про боротьбу народних мас проти готів, О. Дмітрєв стверджував, ніби «повстання вестготів дало сигнал до всезагального повстання рабів і колонів у Мезії і Фракії і послугувало опорою в їхній визвольній боротьбі», а «вестготи розчинилися в цій масі тубільного населення цих провінцій, що піднялося на боротьбу»⁸⁸. Військові успіхи вестготського короля Аларіха зазвичай пояснювали підтримкою пригноблених мас, їхнім повстанням. При цьому радянські антикознавці посилялися на поета Клавдіана, який начебто розповідав: «Уся Іллірія прийшла в рух, коли Аларіх вторгся туди, і сам Марс, і сама Беллона, озброєна селянською косою, керувала цим повстанням». О. Дмітрєв, у якого автори університетського підручника з історії середніх віків (1952 р.) взяли ці слова, посилався на рядки 109–159 у другій інвективі Клавдіана проти Євтропія, але рядків цих не наводив. Як критично зауважив В. Сиротенко: «Виявляється, в рядках, на які посилається Дмітрєв, Марс не згадується. Немає в них і розповіді про Беллону, яка керувала повстанням. Там сказано, що Беллона, сестра бога війни, кров'ю окропила сукню іллірійців. Вживаючи вираз «Беллона з косою» поет Клавдіан мав на увазі не селянську косу, а образний вислів «коса смерті». Немає в інвективі, на яку посилається Дмітрєв, і розповіді про повстання іллірійців на підтримку Аларіха»⁸⁹.

Однак, критикуючи інтерпретацію Дмітрєвим інтерпретацію перекладу Клавдіана, В. Сиротенко сам при перекладі згаданого пасажу припустився деякої неточності: йдеться про Беллону, яка скосила

серпом народ, заспокоївши хвилювання і вигнавши веселощі. Але суть не в цьому. Одна справа — невелика неточність перекладу, зовсім інша — відверта фальсифікація представлених пасажів Клавдіана, на яку наважився О. Дмитрев⁹⁰. Як вважає С. Казаров, найімовірніше, в цьому випадку мова може йти про свідоме спотворення О. Дмитревим з єдиною метою: знайти ще один доказ своєї концепції⁹¹.

З твердженнями О. Дмитрева не погоджувався О. Р. Корсунський (1914–1980). Предметом критики стала стаття, присвячена повстанню багаудів (1940 р.). У статті, присвяченій аналогічній проблемі, О. Корсунський писав, що О. Дмитрев стверджував, що повсталі багауди здійснювали експропріацію великих землевласників. При цьому дослідник посиляється на праці Євтропія та Аврелія Віктора. Але, як зауважив О. Корсунський, у першого в зазначеному тексті немає жодних вказівок на експропріацію землевласників, а в Аврелія Віктора ідеться лише про спустошення повсталими полів⁹².

На думку Корсунського, немає підстав вважати повстання «загальним». Джерела досить одностайно свідчать про те, що повсталі — це селяни. Про участь рабів у повстанні немає жодних згадок. Це не виключає, зрозуміло, можливості їхньої участі в повстанні, але демонструє, що в уявленні сучасників багауди асоціювалися саме з селянами, колонами. Багауди нападали на багато міст, але жодного з них, мабуть, не взяли. Якщо врахувати, що в Галлії в цей час не було значних контингентів військ, то можна зробити висновок, що невдачі багаудів були викликані відсутністю будь-якої серйозної підтримки в містах. Зовсім не підтверджена джерелами думка О. Дмитрева⁹³ про перехід римських військ на бік повсталих, а також його твердження, ніби придушення повстання коштувало величезних зусиль уряду⁹⁴. Джерела показують, що Максиміану швидко і без особливих зусиль вдалося придушити повстання. Отже, як резюмує О. Корсунський, значення і масштаби повстання багаудів у статті О. Дмитрева суттєво перебільшені⁹⁵.

О. Корсунський спробував з'ясувати взаємозв'язок між рухом багаудів і народними повстаннями, що відбувалися в Галлії в V ст. Характеристика руху багаудів у V ст. наявна лише у творі Сальвіана «Про управління Боже або провидіння». За Сальвіаном, головною причиною відходу до багаудів була нездатність виплачувати податки. Він характеризував багаудів як людей нижчого звання, проте вільних, які володіли раніше правами римського громадянства. Звідси, як стверджує опонент Дмитрева, випливає, що основну масу багаудів становили розорені селяни⁹⁶.

О. Корсунський припустив, що під те визначення багаудів, яке міститься в Сальвіана, підпадають і колони-втікачі: останніх формально вважали ще людьми вільними, це були найчастіше вчорашні селяни, які, судячи з імперського законодавства IV–V ст., дедалі частіше прагнули втечею позбутися пут колонату. Отже, характеристику учасників руху, запропоновану О. Дмитревим, варто визнати неточною⁹⁷. Зрозуміло, серед багаудів були і раби-втікачі та колегіати, але, за уявленнями сучасників, багауди — це насамперед селяни. Селянам і колонам, отже, належала провідна роль у русі багаудів⁹⁸.

О. Корсунський погоджувався з О. Дмитревим, що в Арморії та інших провінціях розгорнулася в розглядуваний період боротьба колонів і рабів, багаудів проти землевласників. Але з його характеристикою розмаху і характеру цієї боротьби погодитися важко. Вчений не вважав обґрунтованими твердження Дмитрева про наявність значних військових сил у багаудів в Альпах до 408 р., про перехід на їхній бік великої кількості солдатів з урядових військ, про підтримку повстань рабів і колонів вестготами⁹⁹.

О. Корсунський вважав невдалою спробу О. Дмитрева довести, що про повстання багаудів і рабів початку V ст. йдеться в таких творах, як «Commonitorium» Орієнція та «Epigrammae» Пауліна. У поемі Орієнція справді йдеться про загибель багатьох громадян через міжусобиці та насильства. З тексту поеми не видно, однак, що Орієнцій мав на увазі тут саме народні рухи. Він міг мати на увазі зіткнення, викликані боротьбою різних угруповань галло-римської знаті, насильства «варварських» завойовників і магнатів, які використовували для цієї мети своїх озброєних рабів і колонів. Відсутні дані про народні рухи і в творі Пауліна¹⁰⁰.

Твердження О. Дмитрева¹⁰¹, що багауди проводили конфіскацію володінь великих землевласників, не обґрунтоване жодними фактами¹⁰². Особливістю руху багаудів в Іспанії О. Дмитрев вважав його зв'язок з ересю присциліанів. Однак, як зауважив О. Корсунський, ця теза не підтверджена джерелами¹⁰³.

З критикою ідей Дмитрева виступив О. Вайнштейн, який у дусі тогочасної ідеологічної кон'юнктури визнав кропітку роботу науковця з різноманітними писемними джерелами IV–V ст., даними

нумізматики, епіграфіки, папірології та ін., на основі яких було простежено поступове зростання революційного руху в ряді провінцій. При цьому, як наголошує О. Вайнштейн, він підкреслював єдність класового характеру і безперервність революційного руху впродовж трьох століть до самої загибелі Імперії на заході. Зібраний Дмитревим матеріал, на думку опонента, добре ілюструє тезу Ф. Енгельса про Римську імперію як найзапеклішого ворога і гнобителя народів, викриває створений буржуазною наукою міф про добродійність римського світового панування з його знаменитим *Pax Romana*. Але цей же матеріал демонструє неспроможність пануючого в радянській науці уявлення, що Імперію «повалила» революція рабів у союзі з варварами. Останні, особливо в кінці Імперії, частіше придушували повстання народних мас, ніж вступали з ними в союз. Щоб врятувати схему, Дмитрев висунув нове положення: з середини V ст. варвари від «політики союзу» з революційним рухом переходять до «політики її придушення». Проте чим був викликаний цей розрив між народними масами Імперії і варварами й чому він походить саме з середини V ст., залишається нез'ясованим, а сама ця теза бездоказовою¹⁰⁴.

Доволі стриманою була критика концепції О. Дмитрева з боку відомої дослідниці історії Візантії З. Удальцової. Відзначаючи той факт, що роботам вченого притаманні деякий схематизм і надмірна прямолінійність суджень, прагнення будь-що-будь підвести дані джерел під апріорну схему «революції рабів», вона констатувала, що багаторічні пошуки історика в царині конкретної історії класової боротьби в III–V ст. і вторгнень варварів були все ж досить плідні¹⁰⁵. Перш за все, О. Дмитреву вдалося на підставі аналізу різноманітних — наративних, законодавчих, епіграфічних, епістолярних і житійних — пам'яток довести широкий розмах народних рухів у Пізній Римській імперії¹⁰⁶.

Водночас З. Удальцова визнала, що не все в роботах О. Дмитрева безперечне. Вона виявила в його публікаціях чимало натяжок, апріорних висновків і малодостовірних гіпотез. Вона звернула увагу на те, що вчений показав зв'язок соціальних рухів з економічними та політичними зрушеннями, що відбувалися в Пізній Римській імперії. У критичних статтях висловлювався сумнів і щодо гіпотези про спільні виступи скамарів і слов'ян на Балканському півострові в VI–VIII ст. Дмитреву дорікали також у деякій ідеалізації руху розбійників-латронів. Але, незважаючи на всі ці недоліки, для праць О. Д. Дмитрева характерний щирий пафос вченого-дослідника, який, можливо, іноді й помилявся, але глибоко зацікавлений у розкритті справжньої ролі народних мас у соціальному перевороті, що стався на межі античного і середньовічного світів. Зібраний ученим величезний матеріал джерел, ерудиція дослідника, гарне знання ним стародавніх мов, як відзначала авторка, — «усе це змушує поставитися до його праць з увагою і, відкинувши апріорні побудови, узяти з цих праць те цінне і корисне, що значною мірою допомагає відтворити повнокровну картину соціальних рухів у Пізній Римській імперії»¹⁰⁷.

Варто зазначити, що сама З. Удальцова на початку 50-х рр. ще повністю поділяла догми тогочасної радянської науки, серед яких була теза про «революцію рабів». Їй здався цікавим підхід О. Дмитрева і вона вирішала написати те саме для Візантії й розпочала збір матеріалу по візантійських провінціях. Однак концепція «революції рабів» не знаходила на цьому матеріалі підтвердження, в самої З. Удальцової з'явилися сумніви. Відразу після смерті Сталіна почалися дискусії, під час яких від «революції рабів» відмовилися. На основі зібраного матеріалу дослідниця вирішила зайнятися темою, менш глобальною, але більш раціональною: аналізом економічних і політичних відносин в Італії VI ст. і взаємин між Італією та Візантією. Результатом стала велика монографія «Італія і Візантія», позначена 1959 роком, але реально вийшла в лютому 1960 р., а в травні того ж року захищена як докторська дисертація¹⁰⁸.

Науковий доробок О. Дмитрева різко критикував О. Коцевалов, який перебував у Німеччині в еміграції. Він виніс свого роду вердикт, запевнивши, що «...праці Дмитрева застаріли, не встигнувши вийти у світ»¹⁰⁹ (мова йшла про статтю, присвячену руху *latrones*¹¹⁰ — Д. Ш.). У тій самій роботі автор називав деякі домисли О. Дмитрева взагалі «фантастичними» (зокрема, коли мова заходить про тлумачення останнім слова *latro*, запозиченого з грец. *λάηπρ* — «найманий раб»)¹¹¹. Як вважав сам Коцевалов, корінь слова *λάτρης* — *λάτρε* (ου) «наймана плата» — свідчить про те, що це слово мало значення взагалі «найманець», і якщо десь у грецькій мові це слово було вжито у значенні «найманий раб», то це значення було секундарним; припущення, що слово *latro* є латинською формою грецького *λάτρης*, навряд чи можливе¹¹².

Аргументи О. Дмитрева на користь того, що повстання вестготів на Дунаї 376 р. супроводжувалося рухом тубільного гетофракійського населення і революцією рабів, — О. Коцевалов вважав непереконаливими. Звертаючись у зв'язку з цим до свідчень Амміана Марцелліна, він не виявив (на відміну від Дмитрева) у них жодної підстави говорити про співчуття тубільців готам. Якщо автор і допускав можливість сприяння готам з боку тубільців, то робить це із застереженням. Як вважав О. Коцевалов, то були тубільці, захоплені готами в полон, — а тому їхня допомога (якщо така й була) готам була не добровільною, а вимушеною¹¹³.

О. Дмитрев досліджував повстання в Дакії, що супроводжувалися вторгненням сусідніх варварських народностей. Він писав про участь рабів у русі даків¹¹⁴, але своє положення ніякими доказами підтвердити не спромігся¹¹⁵. Як констатував О. Коцевалов, дослідження термінів для позначення рабів у О. Дмитрева виявляють невміння історика користуватися методами лінгвістики та його небажання дати об'єктивне тлумачення літературних і епіграфічних текстів, які він використовував¹¹⁶.

Аналізуючи зміст статті «До питання про агоністиків і циркумцелліонів», що присвячена народним заворушенням IV–V ст., французький вчений П. Гачич ставив під сумнів твердження О. Дмитрева про різне соціальне значення понять «циркумцелліони» і «агоністики». Перше, на думку О. Дмитрева, означало мандрівних ченців, а друге — представників пригноблених верств населення. За П. Гачичем, з текстів св. Августина, на які спирається Дмитрев, не випливає, що обидва рухи були феноменами різного соціального походження. Навпаки, св. Августин залюбки ідентифікує агоністиків з циркумцелліонами¹¹⁷. Воднораз Гачич відзначав самостійну цінність статті радянського антикознавця та його внесок у дискусію, яка була далекою від завершення¹¹⁸.

Після захисту докторської дисертації О. Дмитрев планував написати узагальнюючу монографію. Однак потім відбувся головний поворот: помер Й. Сталін (1953 р.), а за кілька років «революція рабів», яка й без того ставала периферійною темою, піддається відкритій критиці¹¹⁹. Пізніші дві статті Дмитрева, опубліковані у «Византийском временнике»¹²⁰, позначені деяким прагненням (незрозуміло, більше редакторським чи авторським¹²¹) відійти від літературних та ідейних штампів, ширшою аргументацією, і навіть ретельнішим аналізом джерел (мабуть, дався взнаки захист докторської дисертації)¹²². Але це вже не могло врятувати становище: наприкінці життя в приватних бесідах Дмитрев виправдовувався за те, що був змушений тиражувати концепт «революції рабів»¹²³. Науковий капітал його був явно девальвований¹²⁴.

Висновки. Олександр Дмитрев, отримавши якісну як на свій час освіту у Київській духовній академії, мав досить гарний потенціал дослідника античної історії та Візантійської імперії. Цілком вірогідно, що він став би провідним європейським науковцем, якби події Першої світової війни, розпад Російської імперії та й зрештою встановлення влади більшовиків не змусили його пристосовуватись до нових суспільно-політичних реалій. Прагнучи реалізуватись в академічній науці, вчений був змушений прийняти нові правила гри. Побоюючись, вочевидь, переслідувань через своє походження, богословську освіту і факт перебування за кордоном, він демонстрував лояльність новій панівній ідеології і, щоб отримати від влади преференції, став апологетом сталінської тези «революції рабів». Цілком ймовірно, що в політичних реаліях 1940-х — початку 1950-х рр. його статті було вигідно публікувати у фахових виданнях. Займаючи найбільш радикальну позицію, він обґрунтовував і транслиував найбільш яскраві стереотипи, сформовані під час розробки концепції «революції рабів» ще в середині 1930-х рр., що в свою чергу давало можливість колегам-сучасникам висловлювати більш виважені формулювання.

¹ В. Балух, О. Масан, *Творчий шлях кафедри етнології та середньовічної історії за 60 років* [The creative path of the Department of Ethnology and Medieval History over 60 years], in «Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології», т. 1. Чернівці, 2001, с. 9–20.

² Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-византиніста Олександра Дмитрева* [The life and scientific work of the Byzantine historian Oleksandr Dmytriev], in «Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології», т. 2. (30), Чернівці, 2010, с. 9–14.

³ С. Казаров, *А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону* [A. D. Dmitrev and the Development of Anticology on the Don River], Ростов-на-Дону, Таганрог, Издательство Южного федерального университета, 2018, 102 с.

⁴ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности* [Another History. «Peripheral» Soviet science of antiquity], Москва, Новое литературное обозрение, 2020, с. 53.

⁵ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 53.

- ⁶ Биографический словарь выпускников Киевской Духовной Академии: 1819–1920-е гг. Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА. т. I. А–Й. [Biographical dictionary of graduates of the Kiev Theological Academy: 1819–1920s. Materials from the collection of Prof. Archpriest F. I. Titov and the archives of the KDA. Vol. I. A–Y], Киев, Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2014, с. 447.
- ⁷ Київські Епархіяльні вѣдомости. Еженедельное издание. Часть официальная. Высочайшия награды [Kiev Diocesan Vedomosti. Weekly edition. Part official. Highest honours], 1905, № 21, Воскресение, 22 мая, с. 216.
- ⁸ Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 9.
- ⁹ Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 9.
- ¹⁰ Н. Сухова, *Учитель и ученик: письма 1897–1914 гг., связующие А. А. Дмитриевского и Н. Н. Пальмова* [Teacher and pupil: letters from 1897–1914 linking A. A. Dmitrievsky and N. N. Palmov], in «Вестник Екатеринбургской духовной семинарии», 2015, № 4 (12), с. 211.
- ¹¹ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 53.
- ¹² Н. Сухова, *Учитель и ученик: письма 1897–1914 гг., связующие А. А. Дмитриевского и Н. Н. Пальмова*, с. 231.
- ¹³ Н. Шип, *Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919)* [Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1818–1919)], Київ, Фенікс, 2010, с. 273.
- ¹⁴ *Труды Киевской духовной академии* [Proceedings of the Kiev Theological Academy], 1915, кн. VI, с. 682.
- ¹⁵ *Труды Киевской духовной академии*, 1915, кн. VI, с. 682.
- ¹⁶ *Труды Киевской духовной академии*, 1915, кн. VI, с. 684.
- ¹⁷ *Труды Киевской духовной академии*, 1915, кн. VI, с. 684.
- ¹⁸ *Труды Киевской духовной академии*, 1915, кн. VI, с. 684.
- ¹⁹ *Труды Киевской духовной академии*, 1915, кн. VI, с. 684.
- ²⁰ С. Казаров, *А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 13.
- ²¹ Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 10.
- ²² С. Казаров, *А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 13.
- ²³ Л. Рева, *Дослідження візантологічної комісії ВУАН (за архівами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)* [Research by the Byzantine Commission of the VUAN (based on the archives of the Vernadsky National Library of Ukraine)], in «Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам'яті Омеляна Прицака)», Київ, ПЦ НаУКМА, 2010, с. 177.
- ²⁴ Л. Рева, *Дослідження візантологічної комісії ВУАН (за архівами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)*, с. 178.
- ²⁵ Л. Рева, *Дослідження візантологічної комісії ВУАН (за архівами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)*, с. 10.
- ²⁶ С. Казаров, *А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 14.
- ²⁷ С. Казаров, *А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 14.
- ²⁸ Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 11.
- ²⁹ А. Дмитрев, *Вопрос об историчности Христа в свете археологии* [The question of the historicity of Christ in the light of archaeology], Москва, Атеист, 1929, 32 с.
- ³⁰ А. Дмитрев, *Личность Девы Марии в свете археологии* [The personality of the Virgin Mary in the light of archaeology], Москва: Безбожник, 1931, 73 с.
- ³¹ Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 11.
- ³² С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 56.
- ³³ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 56.
- ³⁴ А. Дмитрев, *Вопрос об историчности Христа в свете археологии*, с. 4.
- ³⁵ С. Казаров, *А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 14.
- ³⁶ Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 11.
- ³⁷ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 56.
- ³⁸ А. Дмитрев, *Движение багаудов* [The Bagauda movement], in «Вестник древней истории», 1940, № 3–4, с. 101–114.
- ³⁹ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 58.
- ⁴⁰ Цит. за: С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 59.
- ⁴¹ Е. Муратова, Ю. Ортанова, *Вузовское историческое образование в Кабардино-Балкарии: начальный этап становления (1934–1953)* [University Historical Education in Kabardino-Balkaria: Initial Stage of Formation (1934–1953)], in «Кавказология», 2017, № 3, с. 102.
- ⁴² Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 11.
- ⁴³ Б. Боднарюк, *Життя і наукова діяльність історика-візантиніста Олександра Дмитрева*, с. 11.
- ⁴⁴ В. Голобуцкий, *Страницы из моих воспоминаний* [Pages from my memories], in «История СССР», 1966, № 3, с. 127.
- ⁴⁵ С. Юсов, *Историк Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність* [Historian Volodymyr Holobutskyi (1903–1993): life, research and teaching activities], Київ: НАН України, Інститут історії України, 2011, с. 122.
- ⁴⁶ В. Балух, О. Масан, *Творчий шлях кафедри етнології та середньовічної історії за 60 років*, с. 12.
- ⁴⁷ В. Балух, О. Масан, *Творчий шлях кафедри етнології та середньовічної історії за 60 років*, с. 12.

- ⁴⁸ А. Дмитрев, *Социальные движения в Римской империи в связи с вторжениями варваров* [Social movements in the Roman Empire due to barbarian invasions], Автореф. дисс. д.и.н. Ленинград, 1950, 34 с.
- ⁴⁹ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 59.
- ⁵⁰ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 60.
- ⁵¹ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 69.
- ⁵² И. Сталин, *Речь на первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г.* [Speech at the First All-Union Congress of Collective Farmers-Strikers, 19 February 1933], in «Сталин И. Вопросы ленинизма», Москва, Госполитиздат, 1952. с. 447.
- ⁵³ И. Сталин, *Отчётный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) 26 января 1934 г.* [Report to the 17th Party Congress on the work of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) 26 January 1934], in «Сталин И. Вопросы ленинизма», Москва, Госполитиздат, 1952, с. 468.
- ⁵⁴ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 69.
- ⁵⁵ *Методологическое значение высказываний И. В. Сталина о революции рабов для советского византиноведения* [Methodological significance of Stalin's statements on the slave revolution for Soviet Byzantinology], in «Византийский Временник», Москва-Ленинград, АН СССР, 1950, т. III (28), 1950, с. 5.
- ⁵⁶ С. Казаров, А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону, с. 70.
- ⁵⁷ И. Сергеев, *Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории* [The Roman Empire in the second century AD. Problems of socio-political history], Харьков, Майдан, 1999, с. 25.
- ⁵⁸ А. Дмитрев, *Падение Дакии (к вопросу о связи освободительных движений в Римской империи с вторжениями варваров)* [The Fall of Dacia (to the question of the connection between liberation movements in the Roman Empire and barbarian invasions)], in «Вестник древней истории», 1949, № 1, с. 83; А. Дмитрев, *Движение latrones как одна из форм классовой борьбы в Римской империи* [The latrones movement as a form of class struggle in the Roman Empire], in «Вестник древней истории», 1951, № 4, с. 63.
- ⁵⁹ А. Дмитрев, *Буколы (из истории аграрного движения в Римском Египте)* [Bukols (from the history of the agrarian movement in Roman Egypt)], in «Вестник древней истории», 1946, № 4, с. 100.
- ⁶⁰ А. Дмитрев, *Падение Дакии (к вопросу о связи освободительных движений в Римской империи с вторжениями варваров)*, с. 79; А. Дмитрев, *Народные движения в восточноримских провинциях в период дунайских войн III в. (236–278 гг.)* [Popular movements in the Eastern Roman provinces during the Danubian Wars of the 3rd century (236–278)], in «Византийский временник», т. VIII, Москва-Ленинград, АН СССР, 1956, с. 106.
- ⁶¹ А. Дмитрев, *К вопросу об агонистиках и циркумцеллионах* [Towards the question of agonistics and circumcellions], in «Вестник древней истории», 1948, № 3, с. 71.
- ⁶² А. Дмитрев, *Восстание вестготов на Дунае и революция рабов* [The Revolt of the Visigoths on the Danube and the Slave Revolution], in «Вестник древней истории», 1950, № 1, с. 74; А. Дмитрев, *Движение скамаров* [Scamander movement], in «Византийский временник», т. V, Москва: АН СССР, 1952, с. 12.
- ⁶³ А. Дмитрев, *Народные движения в восточноримских провинциях в период дунайских войн*, с. 107–108.
- ⁶⁴ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 111.
- ⁶⁵ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 61.
- ⁶⁶ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 102.
- ⁶⁷ А. Дмитрев, *К вопросу об агонистиках и циркумцеллионах*, с. 72.
- ⁶⁸ А. Дмитрев, *К вопросу об агонистиках и циркумцеллионах*, с. 74.
- ⁶⁹ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 102.
- ⁷⁰ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 104; А. Дмитрев, *К вопросу об агонистиках и циркумцеллионах*, с. 71; А. Дмитрев, *Восстание вестготов на Дунае и революция рабов*, с. 69; А. Дмитрев, *Движение latrones как одна из форм классовой борьбы в Римской империи*, с. 62.
- ⁷¹ А. Дмитрев, *К вопросу об агонистиках и циркумцеллионах*, с. 69.
- ⁷² С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 62.
- ⁷³ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 109.
- ⁷⁴ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 103–104.
- ⁷⁵ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 63.
- ⁷⁶ А. Дмитрев, *Движение latrones как одна из форм классовой борьбы в Римской империи*, с. 61–72.
- ⁷⁷ А. Дмитрев, *К вопросу об агонистиках и циркумцеллионах*, с. 67.
- ⁷⁸ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 63.
- ⁷⁹ Н. Машкин, *К вопросу о революционном движении рабов и колонов в Римской Африке* [On the revolutionary movement of slaves and colonists in Roman Africa], in «Вестник древней истории», 1949, № 4, с. 57–61.
- ⁸⁰ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 65.
- ⁸¹ С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 65.
- ⁸² С. Крих, *Другая история. «Периферийная» советская наука о древности*, с. 65.
- ⁸³ Н. Машкин, *Предисловие* [Foreword], in «Моммзен Т. История Рима. т. 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана», Москва, Издательство иностранной литературы, 1949, с. 14.
- ⁸⁴ Н. Машкин, *К вопросу о революционном движении рабов и колонов в Римской Африке*, с. 61.

- ⁸⁵ В. Сиротенко, *Борьба народных масс Римской империи против варваров в IV–V вв.* [The struggle of the masses of the Roman Empire against the barbarians in the fourth and fifth centuries], in «Ученые записки Пермского государственного университета им. А. М. Горького», № 143. Исторические науки, Пермь, 1966, с. 28.
- ⁸⁶ Д. Волошин, В. Т. Сиротенко о «факторе Сталина» в процессе научного оформления «теории революции рабов» [V. T. Sirotenko on the «Stalin factor» in the process of scientific design of the «theory of the slave revolution»], in «Традиционные общества: неизвестное прошлое: материалы XV Междунар. науч.-практ. конф., г. Челябинск, 15 мая 2019 г.», Челябинск, Изд-во Южно-Урал. гос. гуман.-пед. ун-та, 2019, с. 21.
- ⁸⁷ С. Казаров, А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону, с. 71.
- ⁸⁸ В. Сиротенко, *Борьба народных масс Римской империи против варваров в IV–V вв.*, с. 24; А. Дмитрев, *Социальные движения в Римской империи в связи с вторжениями варваров*, с. 22.
- ⁸⁹ В. Сиротенко, *Борьба народных масс Римской империи против варваров в IV–V вв.*, с. 29.
- ⁹⁰ С. Казаров, А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону, с. 72.
- ⁹¹ С. Казаров, А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону, с. 72.
- ⁹² А. Корсунский, *Восстание багаудов* [The Bagauda uprising], in «Вестник древней истории», 1957, № 4 (62), с. 74.
- ⁹³ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 105–106.
- ⁹⁴ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 110.
- ⁹⁵ А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 74–75.
- ⁹⁶ А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 78.
- ⁹⁷ А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 79.
- ⁹⁸ А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 79.
- ⁹⁹ А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 81.
- ¹⁰⁰ А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 82.
- ¹⁰¹ А. Дмитрев, *Движение багаудов*, с. 112.
- ¹⁰² А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 84.
- ¹⁰³ А. Корсунский, *Восстание багаудов*, с. 86.
- ¹⁰⁴ О. Вайнштейн, *История советской медиевистики. 1917–1966* [History of Soviet Medieval Studies. 1917–1966], Ленинград, Наука, 1968. с. 110.
- ¹⁰⁵ З. Удальцова, *Византиноведение за 50 лет* [Byzantinology in 50 years], Москва, Наука, 1969, с. 61.
- ¹⁰⁶ З. Удальцова, *Византиноведение за 50 лет*, с. 61.
- ¹⁰⁷ З. Удальцова, *Византиноведение за 50 лет*, с. 63.
- ¹⁰⁸ В. Алпатов, *Член-корреспондент РАН Зинаида Владимировна Удальцова (1918–1987)* [Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences Zinaida Vladimirovna Udaltsova (1918–1987)], in «Новая и новейшая история», 2008, № 6, с. 190.
- ¹⁰⁹ А. Коцевалов, *Античное рабство и революции рабов в советской исторической литературе* [Antique Slavery and Slave Revolutions in Soviet Historical Literature], Мюнхен, 1956, с. 31.
- ¹¹⁰ А. Дмитрев, *Движение latrones как одна из форм классовой борьбы в Римской империи* [The latrones movement as a form of class struggle in the Roman Empire], in «Вестник древней истории», 1951, № 4, с. 61–72.
- ¹¹¹ А. Коцевалов, *Античное рабство и революции рабов в советской исторической литературе*, с. 9.
- ¹¹² А. Коцевалов, *Античное рабство и революции рабов в советской исторической литературе*, с. 9.
- ¹¹³ А. Коцевалов, *Античное рабство и революции рабов в советской исторической литературе*, с. 35.
- ¹¹⁴ А. Дмитрев, *Падение Дакии (к вопросу о связи освободительных движений в Римской империи с вторжениями варваров)*, с. 82.
- ¹¹⁵ А. Коцевалов, *Античное рабство и революции рабов в советской исторической литературе*, с. 37.
- ¹¹⁶ А. Коцевалов, *Античное рабство и революции рабов в советской исторической литературе*, с. 49.
- ¹¹⁷ P. Gacic, *En Afrique romaine. Classes et luttes sociales, d'après les historiens soviétiques* [In Roman Africa: Classes and social struggles, according to Soviet historians], in «Annales Economies, Sociétés, Civilisations», 1957, № 12, p. 660.
- ¹¹⁸ P. Gacic, *En Afrique romaine. Classes et luttes sociales, d'après les historiens soviétiques*, p. 660.
- ¹¹⁹ С. Крих, *Рецензия: Периферийный историк и его время. С. С. Казаров. А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону* [Review: The Peripheral Historian and His Time. S. S. Kazarov. A. D. Dmitrev and the Development of Anticology on the Don River], in «Вестник древней истории», 2018, № 3 (78), с. 749.
- ¹²⁰ А. Дмитрев, *Движение скамаров* [Scamander movement], in «Византийский Временник», Москва-Ленинград, 1952, т. 5 (30), с. 3–14; А. Дмитрев, *Народные движения в восточных провинциях в период дунайских войн III в. (236–278 гг.)* [Popular movements in the eastern provinces during the Danubian Wars of the 3rd century (236–278)], in «Византийский Временник», Москва-Ленинград, 1956, т. 8 (33), с. 97–126.
- ¹²¹ С. Крих, *Рецензия: Периферийный историк и его время. С. С. Казаров. А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 749.
- ¹²² С. Крих, *Рецензия: Периферийный историк и его время. С. С. Казаров. А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 749.
- ¹²³ С. Казаров, А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону, с. 72.
- ¹²⁴ С. Крих, *Рецензия: Периферийный историк и его время. С. С. Казаров. А. Д. Дмитрев и развитие антиковедения на Дону*, с. 749.

References

1. Alpatov V., Chlen-korrespondent RAN Zinaida Vladimirovna Udaltsova (1918–1987) [Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences Zinaida Vladimirovna Udaltsova (1918–1987)], in «Novaya i novejschaya istoriya», 2008, № 6, s. 185–196.
2. Balukh V., Masan O., Tvorchy shliakh kafedry etnologii ta serednovichnoi istorii za 60 rokiv [The creative path of the Department of Ethnology and Medieval History over 60 years], in «Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhеologii y etnologii», t. 1, Chernivtsi, 2001, s. 9–20.
3. Biograficheskij slovar' vypusnikov Kievskoj Duhovnoj Akademii: 1819–1920-e gg. Materialy iz sobraniya prof. protoiereya F. I. Titova i arhiva KDA. t. I. A–J. [Biographical dictionary of graduates of the Kiev Theological Academy: 1819–1920s. Materials from the collection of Prof. Archpriest F. I. Titov and the archives of the KDA. vol. I. A–Y.], Kiev, Izdatel'skij otel Ukrainskoj Pravoslavnoj Cerkvi, 2014, 576 s.
4. Bodnariuk B., Zhyttia i naukova diialnist istoryka-vizantynista Oleksandra Dmitrieva [The life and scientific work of the Byzantine historian Oleksandr Dmytriev], in «Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhеologii y etnologii», t. 2 (30), Chernivtsi, 2010, s. 9–14.
5. Dmitrev A., Vosstanie vestgotov na Dunae i revolyuciya rabov [The Revolt of the Visigoths on the Danube and the Slave Revolution], in «Vestnik drevnej istorii», 1950, № 1, s. 66–80.
6. Dmitrev A., Bukoly (iz istorii agrarnogo dvizheniya v Rimskom Egipte) [Bukols (from the history of the agrarian movement in Roman Egypt)], in «Vestnik drevnej istorii», 1946, № 4, s. 92–100.
7. Dmitrev A., Dvizhenie bagaudov [The Bagauda movement], in «Vestnik drevnej istorii», 1940, № 3–4, s. 101–114.
8. Dmitrev A., Dvizhenie latrones kak odna iz form klassovoy bor'by v Rimskoj imperii [The latrones movement as a form of class struggle in the Roman Empire], in «Vestnik drevnej istorii», 1951, № 4, s. 61–72.
9. Dmitrev A., Dvizhenie skamarov [Scamander movement], in «Vizantijskij vremennik», t. V, Moskva-Leningrad, AN SSSR, 1952, s. 3–14.
10. Dmitrev A., K voprosu ob agonistikah i cirkumcellionah [Towards the question of agonistics and circumcellions], in «Vestnik drevnej istorii», 1948, № 3, s. 66–78.
11. Dmitrev A., Lichnost' Devy Marii v svete arheologii [The personality of the Virgin Mary in the light of archaeology], Moskva, Bezbozhnik, 1931, 73 s.
12. Dmitrev A., Narodnye dvizheniya v vostochnorimskih provinciyah v period dunajskih vojn III v. (236–278 gg.) [Popular movements in the Eastern Roman provinces during the Danubian Wars of the 3rd century (236–278)], in «Vizantijskij vremennik», t. VIII, Moskva-Leningrad, AN SSSR, 1956, s. 97–126.
13. Dmitrev A., Social'nye dvizheniya v Rimskoj imperii v svyazi s vtorzheniyami varvarov [Social movements in the Roman Empire due to barbarian invasions], Avtoref. diss. d.i.n. Leningrad, 1950, 34 c.
14. Dmitrev A., Vopros ob istorichnosti Hrista v svete arheologii [The question of the historicity of Christ in the light of archaeology], Moskva, Ateist, 1929, 32 s.
15. Golobuckij V., Stranicy iz moih vospominanij [Pages from my memories], in «Istoriya SSSR», 1966, № 3, s. 115–129.
16. Kazarov S., A. D. Dmitrev i razvitie antikovedeniya na Donu [A. D. Dmitrev and the Development of Anticology on the Don River], Rostov-na-Donu, Taganrog, Izdatel'stvo Yuzhnogo federal'nogo universiteta, 2018, 102 s.
17. Kocevalov A., Antichnoe rabstvo i revolyucii rabov v sovetskoj istoricheskoy literature [Antique Slavery and Slave Revolutions in Soviet Historical Literature], Myunhen, 1956, 61 s.
18. Korsunskij A., Vosstanie bagaudov [The Bagauda uprising], in «Vestnik drevnej istorii», 1957, № 4 (62), s. 71–87.
19. Krih S., Recenziya: Periferijnyj istorik i ego vremya. S. S. Kazarov. A. D. Dmitrev i razvitie antikovedeniya na Donu [Review: The Peripheral Historian and His Time. S. S. Kazarov. A. D. Dmitrev and the Development of Anticology on the Don River], in «Vestnik drevnej istorii», 2018, № 3 (78), s. 746–751.
20. Krih S., Drugaya istoriya. «Periferijnaya» sovetskaya nauka o drevnosti [Another History. «Peripheral» Soviet science of antiquity], Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2020, 174 s.
21. Kievskie Eparhial'nye vedomosti. Ezhenedel'noe izdanie. Chast' official'naya. Vysochajshiya nagrada [Kiev Diocesan Vedomosti. Weekly edition. Part official. Highest honours], 1905, № 21, Voskresenie, 22 maya, s. 213–221.
22. Mashkin N., K voprosu o revolyucionnom dvizhenii rabov i kolonov v Rimskoj Afrike [On the revolutionary movement of slaves and colonists in Roman Africa], in «Vestnik drevnej istorii», 1949, № 4, s. 57–61.
23. Mashkin N., Predislovie [Foreword] in Mommzen T. Istoriya Rima. t. 5. Provincii ot Cezarya do Diokletiana, Moskva, Izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1949, s. 5–14.
24. Metodologicheskoe znachenie vyskazyvanij I. V. Stalina o revolyucii rabov dlya sovetskogo vizantinovedeniya [Methodological significance of Stalin's statements on the slave revolution for Soviet Byzantinology], in «Metodologicheskoe znachenie vyskazyvanij I. V. Stalina o revolyucii rabov dlya sovetskogo vizantinovedeniya», 1950, t. III (28), 1950, s. 3–18.
25. Muratova E., Ortanova Yu., Vuzovskoe istoricheskoe obrazovanie v Kabardino-Balkarii: nachal'nyj etap stanovleniya (1934–1953) [University Historical Education in Kabardino-Balkaria: Initial Stage of Formation (1934–1953)], in «Kavkazologiya», 2017, № 3, s. 97–118.
26. P. Gacic P., En Afrique romaine. Classes et luttes sociales, d'après les historiens soviétiques [In Roman Africa: Classes and social struggles, according to Soviet historians], in «Annales. Economies, Sociétés, Civilisations», 1957, № 12, p. 650–661.

27. Dmitrev A., Padenie Dakii (k voprosu o svyazi osvoboditel'nyh dvizhenij v Rimskoj imperii s vtorzheniyami varvarov) [The Fall of Dacia (to the question of the connection between liberation movements in the Roman Empire and barbarian invasions)], in «Vestnik drevnej istorii», 1949, № 1, s. 6–85.
28. Reva L., Doslidzhennia vizantolohichnoi komisii VUAN (za arkhivamy Natsionalnoi biblioteki ukrainy im. V. I. Vernadskoho) [Research by the Byzantine Commission of the VUAN (based on the archives of the Vernadsky National Library of Ukraine)], in «Aktualni pytannia skhodoznavstva, slavistyky, ukrainistyky: (Pamiaty Omeliana Pritsaka)», Kyiv, PTs NaUKMA, 2010, s. 174–180.
29. Sergeev I., Rimskaya imperiya v III veke nashej ery. Problemy social'no-politicheskoy istorii [The Roman Empire in the second century AD. Problems of socio-political history], Har'kov, Majdan, 1999, 223 s.
30. Shyp N., Kyivska dukhovna akademiia v kulturno-osvitianskomu prostori Ukrainy (1818–1919) [Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1818–1919)], Kyiv, Feniks, 2010, 473 s.
31. Sirotenko V., Bor'ba narodnyh mass Rimskoj imperii protiv varvarov v IV–V vv. [The struggle of the masses of the Roman Empire against the barbarians in the fourth and fifth centuries], in «Uchenye zapiski Permskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gor'kogo», № 143. Istoricheskie nauki, Perm', 1966, s. 3–64.
32. Stalin I., Otchyotnyj doklad XVII s'ezdu partii o rabote CK VKP(b) 26 yanvarya 1934 g. [Report to the 17th Party Congress on the work of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) 26 January 1934], in «Stalin I. Voprosy leninizma», Moskva, Gospolitizdat, 1952, s. 456–523.
33. Stalin I., Rech' na pervom vsesoyuznom s'ezde kolhoznikov-udarnikov 19 fevralya 1933 g. [Speech at the First All-Union Congress of Collective Farmers-Strikers, 19 February 1933], in «Stalin I. Voprosy leninizma», Moskva, Gospolitizdat, 1952, s. 445–451.
34. Suhova N., Uchitel' i uchenik: pis'ma 1897–1914 gg., svyazuyushchie A. A. Dmitrievskogo i N. N. Pal'mova [Teacher and pupil: letters from 1897–1914 linking A. A. Dmitrievsky and N. N. Palmov], in «Vestnik Ekaterinburgskoj duhovnoj seminarii», 2015, № 4 (12), s. 164–241.
35. Trudy Kievskoj duhovnoj akademii [Proceedings of the Kiev Theological Academy], 1915, kn. VI, s. 682–684.
36. Udal'cova Z., Vizantinovedenie za 50 let [Byzantinology in 50 years], Moskva, Nauka, 1969, 362 s.
37. Vajnshtejn O., Istoriya sovetskoj medievistiki. 1917–1966 [History of Soviet Medieval Studies. 1917–1966], Leningrad, Nauka, 1968, 423 s.
38. Voloshin D., V. T. Sirotenko o «faktore Stalina» v processe nauchnogo oformleniya «teorii revolyucii rabov» [V. T. Sirotenko on the 'Stalin factor' in the process of scientific design of the 'theory of the slave revolution'], in «Tradicionnye obshchestva: neizvestnoe proshloe: materialy XV Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., g. Chelyabinsk, 15 maya 2019 g.», Chelyabinsk, Izd-vo Yuzhno-Ural. gos. guman.-ped. un-ta, 2019, s. 16–23.
39. Yusov S., Istoryk Volodymyr Holobutskyi (1903–1993 rr.): zhyttia, naukova i pedahohichna diialnist [Historian Volodymyr Holobutskyi (1903–1993): life, research and teaching activities], Kyiv, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 2011, 336 s.